

ΕΛΛΗΝΙΚΗ
GJRE

Ελληνική περιοδική
έκδοση για τη
Θρησκευτική Εκπαίδευση

Greek Journal of
Religious Education

ISSN: 2623-4386.

Πληροφορίες για την έκδοση, οδηγίες για τους συγγραφείς και την υποβολή άρθρων / Publication information, instructions for authors and subscription information: <http://www.gjre.gr>

Θεολογικές προσεγγίσεις και διδακτικές προκλήσεις με αφορμή την Τουρκοκρατία και την Επανάσταση του 1821*

Χρήστος Φραδέλλος**

** MA θεολογίας – εκπαιδευτικός, 1^ο Πειραματικό Γυμνάσιο Χανίων

Βιβλιογραφική αναφορά / Reference: Φραδέλλος, Χ. (2021). Θεολογικές προσεγγίσεις και διδακτικές προκλήσεις με αφορμή την Τουρκοκρατία και την Επανάσταση του 1821. *Ελληνική Περιοδική Έκδοση για τη Θρησκευτική Εκπαίδευση/Greek Journal of Religious Education*, 4(1), 79-87. DOI: 10.30457/040120216

Σύνδεσμος/link: <https://doi.org/10.30457/040120216>

Όλες οι απόψεις και οι ιδέες που εκφράζονται στην έκδοση είναι απόψεις και ιδέες των συγγραφέων και όχι του εκδότη (Πανελλήνιος Θεολογικός Σύνδεσμος ΚΑΙΡΟΣ-για την αναβάθμιση της θρησκευτικής εκπαίδευσης). / The opinions and views expressed in this publication are the opinions and views of the authors and not of the publisher (KAIROS - Greek Theological Association for the improvement of the Religious Education).

Το άρθρο μπορεί να χρησιμοποιηθεί για έρευνα, διδασκαλία και ιδιωτική μελέτη. Απαγορεύεται ρητά η αναπαραγωγή, η αναδιανομή, η πώληση, η εκμετάλλευση ή η διανομή του άρθρου, μέρους ή όλου, σε οποιαδήποτε μορφή και σε οποιονδήποτε. / This article may be used for research, teaching, and private study purposes. Any substantial or systematic reproduction, redistribution, reselling, licensing or distribution in any form to anyone is forbidden.

— ΑΚΟΛΟΥΘΕΙ ΤΟ ΠΛΗΡΕΣ ΚΕΙΜΕΝΟ —
— FOLLOWS THE FULL TEXT OF THE ARTICLE —

Θεολογικές προσεγγίσεις και διδακτικές προκλήσεις με αφορμή την Τουρκοκρατία και την Επανάσταση του 1821*

Χρήστος Φραδέλλος**

** MA θεολογίας – εκπαιδευτικός, 1^ο Πειραματικό Γυμνάσιο Χανίων

Αρκετά πριν το 1453 αλλά και αρκετά μετά το 1821 έχουμε ελληνικούς πληθυσμούς που ζούσαν υπό τουρκική κατοχή. Το είδος της κατοχής και η έντασή της ποικίλει από εποχή σε εποχή και από τόπο σε τόπο. Έτσι, ίσως δεν έχουν άδικο εκείνοι που υποστηρίζουν ότι τελικά μιλάμε για πολλές και διαφορετικές, **Τουρκοκρατίες**. Κάθε μία από αυτές όμως, μηδεμίας εξαιρουμένης, είχαν το εξής κοινό: οι κατακτημένοι έχαναν την πολιτική τους υπόσταση. Έχαναν την **ελευθερία** τους θα πει, έχαναν την πρόσβαση στη **δικαιοσύνη**, τη δυνατότητα απρόσκοπτης **θρησκευτικής έκφρασης**, τον έλεγχο της **ιδιοκτησίας** τους, το δικαίωμα στην **αυτοπραγμάτωση**. Οι δυνατότητες δύο: η πρώτη, να προσχωρήσεις αναφανδόν, στη μεριά του νικητή με το να απαρηθείς την πίστη σου, οπότε και εγγραφόσουν πλέον εκτός από τη θρησκεία του Ισλάμ και πολιτικά στην κοινότητα των Τούρκων με όλα τα δικαιώματα που απέρρεαν από αυτή την ιδιότητα. Η άλλη λύση ήταν να διατηρήσεις την πίστη σου, αλλά εξαγοράζοντας το δικαίωμα να ζεις πληρώνοντας τον κεφαλικό φόρο (cizye). Αλλά και αυτό ακόμα, δεν σου εξασφάλιζε πως θα μπορούσες να ζεις δίχως, ενίοτε, να αυθαιρετούν εις βάρος σου οι κάθε λογής τοπικοί πασάδες, αγάδες, ακόμα και ο οποιοσδήποτε μουσουλμάνος υπήκοος του σουλτάνου.

Όπως έχουμε λοιπόν πολλές Τουρκοκρατίες, έτσι μπορούμε να μιλήσουμε και για ποικιλία κινήτρων για επανάσταση από τους καταπιεσμένους ραγιάδες. Άλλα κίνητρα μπορεί να είχε ο ένας και άλλα ο άλλος. Προφανώς η παρατεταμένη τουρκοκρατία οδήγησε τους ελληνικούς πληθυσμούς, τόσο σε συλλογικό όσο και σε ατομικό επίπεδο, σε αναζήτηση τρόπων επιβίωσης και διαβίωσης. Αλλιώς, για παράδειγμα, αντιλαμβανόταν την Τουρκοκρατία ένας χωρικός στα ορεινά χωριά των Αγράφων και αλλιώς στα καμποχώρια της Θεσσαλίας. Αλλιώς ένας μικροέμπορος της Τρίπολης και αλλιώς ένας караβοκύρης της Ύδρας. Είναι κάτι σαν την εκπαίδευση: όλοι την υπηρετούμε,

* Το παρόν άρθρο αποτελεί εκτενέστερη έκδοση ομιλίας σε εκδήλωση του Πανελληνίου Θεολογικού Συνδέσμου «ΚΑΙΡΟΣ» στις 4-4-21, με αφορμή την επέτειο της επανάστασης του 1821. Μέρος του και με άλλο τίτλο δημοσιεύτηκε στο ιστολόγιο της Ακαδημίας Θεολογικών Σπουδών Βόλου «Πολυμερώς και πολυτρόπως».
https://www.polymerwsvolos.org/2021/05/18/oi-theologikes-prokliseis-tis-enoplis-palis/?fbclid=IwAR1HURK5j6_pGeg5jyP6G17hPYMlzZspD0vYY0VYpMTlpbViA6kJKLH_es (ανακτήθηκε 28-9-21).

αλλά ο καθένας έχει τους λόγους του να βρίσκεται εκεί που βρίσκεται. Κοντολογίς, δεν είμαστε όλοι για τον ίδιο λόγο στο σχολείο. Ο Χριστός το λέει θαυμάσια: «όπου ο θησαυρός σας εκεί και η καρδιά σας» (Μτ. 6:21). Έτσι, ίσως θα μπορούσαμε -με αυτή την έννοια- να μιλήσουμε και για πολλά είδη επανάστασης.

Όμως, είτε ήσουν από τους παρίες του Οθωμανικού κράτους, είτε από τους ευνοημένους κοτζαμπάσηδες ή Φαναριώτες, και μόνο η χριστιανική σου ιδιότητα σε κατέτασσε σε μια κατώτερη κατηγορία. Στα αρχεία των τουρκικών ιεροδικείων διαβάζουμε πως όταν ένας μουσουλμάνος φεύγει από τη ζωή, «πεθαίνει», ενώ όταν φεύγει ένας χριστιανός, «ψοφάει». Είτε ήσουν, λοιπόν, χωρικός είτε κοτζαμπάσης στο τέλος, **ψόφαγες...**¹.

Σε αυτό το κοινωνικό, πολιτιστικό, οικονομικό και βέβαια θρησκευτικό περιβάλλον οι ραγιαδες, δηλαδή οι υποταγμένοι στον σουλτάνο, καλούνταν να ζήσουν. Σε αυτό το περιβάλλον βρέθηκε η Εκκλησία αντιμέτωπη με τα τρομερά διλήμματα που γέννησε τόσο η κατοχή αυτή καθεαυτή, όσο και το αίτημα για απελευθέρωση.

Το αίτημα για απελευθέρωση και τα χριστιανικά διλήμματα

Ένας από τους κυρίαρχους αστικούς μύθους με τον οποίο έρχονται αντιμέτωποι οι θεολόγοι εκπαιδευτικοί στο σύγχρονο σχολείο, αλλά και στην κοινωνία, είναι εκείνος που λέει ότι οι χριστιανοί είναι -ή πρέπει να είναι- απαθείς απέναντι στο κοινωνικό κακό. Κοινώς, αν είσαι χριστιανός και αντικρίζεις το κακό είτε κατά μέρος, είτε στην ολότητά του, κάνε υπομονή, έχει ο Θεός, θα περάσει κι αυτό!

Η διαχρονικά προβληματική κατανόηση βιβλικών χωρίων όπως το «*Ἀπόδοτε οὖν τὰ Καίσαρος Καίσαρι καὶ τὰ τοῦ Θεοῦ τῷ Θεῷ*» (Μτ. 22: 21) καθώς και το «*ἐγὼ δὲ λέγω ὑμῖν μὴ ἀντιστῆναι τῷ πονηρῷ· ἀλλ' ὅστις σε ῥαπίζει εἰς τὴν δεξιὰν σιαγόνα, στρέψον αὐτῷ καὶ τὴν ἄλλην*» (Μτ. 5:39) έχουν αυθαίρετα κατατάξει τους χριστιανούς στην κατηγορία των κοινωνικά απαθών απέναντι στο κακό. Και είναι αλήθεια ότι ως χριστιανοί έχουμε κάθε δικαίωμα να μην αντιδρούμε όταν το κακό στρέφεται σε εμάς προσωπικά. Όχι γιατί το δεχόμαστε, αλλά αφενός μεν για να μην το αναπαραγάγουμε με την αντίδρασή μας, αφετέρου γιατί έχουμε κάθε δικαίωμα να το αγνοήσουμε. Τι γίνεται όμως όταν το κακό στρέφεται στους συνανθρώπους μας και μάλιστα στους πιο ευάλωτους και τρωτούς από εμάς; Έχουμε δικαίωμα να κάνουμε υπομονή; Η υπομονή μπροστά στο κακό που υφίσταται ο αδελφός είναι στάση χριστιανική;

Η απάντηση φυσικά είναι, όχι. Όταν οι αδελφοί μας αδικούνται έχουμε καθήκον και υποχρέωση να παρέμβουμε, ει δυνατόν σωστικά, ώστε να παύσει η αδικία. Ο Άγιος Αμβρόσιος Μεδιολάνων το σημειώνει θαυμάσια: *όποιος δεν καταπολεμά την αδικία που γίνεται στον πλησίον του, ενώ μπορεί, βρίσκεται στο ίδιο κρίμα με εκείνον που τη διαπράττει*².

1 Άφθονες πληροφορίες για την αντιμετώπιση των ραγιαδών από τα ιεροδικεία της Κρήτης κατά την Τουρκοκρατία αντλούμε από το ερευνητικό και μεταφραστικό έργο του Σταυρινίδη Νικολάου, (1975-1985), *Μεταφράσεις Τουρκικών Ιστορικών Εγγράφων αφορώντων εις την ιστορίαν της Κρήτης*, τ. Α' - Ε', Ηράκλειο: Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου.

2 Αμβροσίου Μεδιολάνων, PL 16, *De officiis ministrorum* I, 36. 178, 75D.

Με τι μέσα πολεμάει το κακό η Εκκλησία;

Η πρώτη και κύρια αντιμετώπιση του κακού από την Εκκλησία είναι όπως είπαμε **το να μην το αναπαράγει**. Στέκω απέναντι στο κακό και φροντίζω να μην του μοιάσω. Γιατί αν του μοιάσω, τότε του δίνω υπόσταση, το υποστασιάζω μέσα μου, του δίνω νέα ώθηση και συμβάλλω στην αναπαραγωγή του. Κάνω, λοιπόν, ό,τι ακριβώς κάνουμε για την αντιμετώπιση της πανδημίας, μένοντας σε καραντίνα. Αυτή η πανάρχαια πρακτική ήταν η μόνη αντιμετώπιση που είχαμε απέναντι σε αθεράπευτες πανδημικές νόσους. Επιλέγω, λοιπόν, να σβήσει το κακό σε εμένα, χωρίς να μεταδοθεί σε άλλους.

Η άλλη σημαντική αντιμετώπιση του κακού είναι η αντίσταση, μέσω της **μη συνεργασίας**. Το κακό δεν θα βρει σε εμένα έναν ξενιστή, αλλά ούτε και συνεργάτη. Όταν βαπτιστήκαμε (και εδώ όταν διδάσκουμε τα μυστήρια ίσως μπορούμε να βρούμε μια καλή ευκαιρία για μια ενδιαφέρουσα κοινωνική προέκταση του μυστηρίου) και λίγο πριν, κατά τη διάρκεια των λεγόμενων Αφορκισμών, στον πρόναο, βεβαιώσαμε δημόσια πως αποταχθήκαμε τον Σατανά και τους αγγέλους αυτού και τα έργα αυτού³. Τι άλλο θα μπορούσε να σημαίνει αυτό από το ότι αποδιώχνουμε μετά βδελυγμίας το κακό σε όλες του τις μορφές και πως αρνούμαστε να συνυπάρξουμε ή να συνεργαστούμε με κάποιον ή κάτι που μας προκαλεί τόση αποστροφή, ώστε να τον φτύνουμε; (μιλάμε, προφανώς, για το τελετουργικό, αλλά εξόχως συμβολικό τριπλό φτύσιμο⁴ προς τη μεριά της δύσης, τόπου όπου χάνεται το φως).

Η μέχρι τώρα διδακτική εμπειρία, μου έχει δείξει ότι στο σημείο αυτό ανακύπτουν μια σειρά από ερευνητικά ερωτήματα τα οποία καλούμαστε οι θεολόγοι να αναδείξουμε και να επεξεργαστούμε στην τάξη:

- Είναι αρκετά όλα τα παραπάνω για να αποτρέψουν το κακό;
- Είναι δυνατόν και σε ποιο σημείο μπορούν να συναντηθούν ένας επαναστάτης και ένας ακόλουθος του Ιησού;
- Όταν μιλάνε για ελευθερία τόσο οι επαναστάτες, όσο και η Εκκλησία, εννοούν το ίδιο πράγμα;

Ευαγγέλιο και ένοπλη πάλη

Πρόκληση αλλά και παγίδα αυτά τα ερωτήματα για τους θεολόγους, μια και αρκετοί από εμάς μπαίνουμε σε θέση εκπροσώπου της Εκκλησίας, ως απολογητές της, προσπαθώντας να υποστηρίξουμε το γεγονός της έμπρακτης αντίστασής της στην επανάσταση, αλλά με ...ντοκουμέντα! Στην περίπτωση όμως που η αφετηρία αλλά και τα κριτήριά μας δεν είναι θεολογικά, τότε μπαίνουμε στα χωράφια της ιστοριογραφίας, με όλους τους κινδύνους που ελλοχεύουν από τη συχνά πλημμελή μελέτη της, συλλέγοντας και αναμασσώντας στοιχεία «αδιάσειστα» για την ενεργό δράση της Εκκλησίας στην επανάσταση. Να σημειωθεί εδώ ότι ο περισσότερος κόσμος όταν μιλάει για Εκκλησία, εννοεί τους κληρικούς και μάλιστα τους ανώτερους κληρικούς, τους επισκόπους.

3 Ακολουθία του Βαπτίσματος, εκδ. της Αποστολικής Διακονίας της Ε.Ε, Έεπανέδ., Αθήνα 1988, σ. 11.

4 Στο ίδιο, σ. 12.

Το ερώτημα, κατά την ταπεινή μου γνώμη, είναι ψευδεπίγραφο. Και είναι τέτοιο, γιατί πρώτα από όλα τεμαχίζει το εκκλησιαστικό σώμα σε κληρικούς και λαϊκούς. Ο διαχωρισμός μεταξύ κληρικών και λαϊκών, δεν είναι ποιοτικός, ούτε ποσοτικός. Είναι διάκριση ρόλων, σχέσεων και χαρισμάτων. Το ίδιο ακριβώς συμβαίνει και στις πατρικές και μητρικές σχέσεις: δεν είμαι πατέρας ή μητέρα μέχρι να γεννηθεί το παιδί μου. Ο ερχομός του παιδιού μου με κάνει γονέα. Το ίδιο και σαν δάσκαλοι: οι μαθητές μας, μάς κάνουν δασκάλους και όχι τα πτυχία μας.

Σημειώθηκαν ήδη παραπάνω οι τρόποι αντίστασης τους οποίους αντιλαμβάνομαι ως εκκλησιαστικούς: ο πρώτος, η **μη αναπαραγωγή του κακού** και ο δεύτερος, η **μη συνεργασία με αυτόν που ασκεί βία**. Όμως εδώ μιλάμε για ενεργή αντίσταση. Μιλάμε για κληρικούς και λαϊκούς που πήραν τα όπλα. Μιλάμε για ανθρώπους που έκοψαν το νήμα της ζωής άλλων ανθρώπων.

Χριστιανικά μιλώνοντας, διακυβεύεται η ανθρώπινη ζωή, η οποία είναι ιερή, άσχετα αν μιλάμε για τη ζωή του Οθωμανού ή του ραγιά. Η Ορθόδοξη θεολογία δεν κάνει σκόντο σε αυτά: κανείς δεν αποστερείται της αγάπης του Θεού, είτε είναι θύτης, είτε θύμα. Το ξέρουμε πως ακούγεται σκανδαλώδες, αλλά έτσι είναι.

Και αυτό είναι το κρίσιμο σημείο, που η ανάδειξή του μέσα στην τάξη είναι πραγματικά δύσκολη. Ιδιαίτερα χρήσιμη θα μας φανεί, εδώ, η διήγηση του **Λουκά 22:47-53** (όχι τόσο του **Ματθαίου 26:47-56**, ούτε του **Μάρκου 4:43-52**, ούτε και η γνωστότερη του **Ιωάννη 18:1-11**). Ο Λουκάς όταν περιγράφει τη σκηνή της σύλληψης του Ιησού στη Γεθσημανή βάζει τους μαθητές να ζητούν την άδεια από τον Χριστό να βγάλουν τα μαχαίρια τους και να χτυπήσουν τους στρατιώτες και υπηρέτες του ναού, «**Κύριε να τους χτυπήσουμε με το μαχαίρι;**». Και βέβαια αυτό που θα καθορίσει -ή καλύτερα θα έπρεπε να καθορίσει- μια για πάντα τη χριστιανική πρακτική απέναντι στην ωμότητα της βίας είναι η απάντηση του Χριστού, ο οποίος λέει στους μαθητές του: «φτάνει, ως εδώ». Ο Χριστός δείχνει το όριο μεταξύ προθέσεων και πράξης. Εδώ ο Χριστός δεν αφήνει κανένα περιθώριο για παρεξηγήσεις και παρερμηνείες. Καμία ιερότητα δεν μπορεί να έχει ο πόλεμος. Στον βαθμό, λοιπόν, που η Εκκλησία μπαίνει στο πεδίο της μάχης για να πολεμήσει και όχι για να σταματήσει τον πόλεμο, τότε εκπίπτει του σκοπού της.

Υπάρχει χριστιανικό jihad;

Δεν είναι λίγες οι φορές που το κράτος ζήτησε από την Εκκλησία θρησκευτική κατοχύρωση και ιεροποίηση των πολέμων που διεξήγαγε. Με λίγα λόγια θεωρώντας το κράτος πως η Εκκλησία είναι ο αποκλειστικός (official) αντιπρόσωπος του Θεού στη γη, ζήτησε την αναγωγή πολέμων σε ιερούς και την κατάταξη των πεσόντων στους πολέμους αυτούς στη χορεία των αγίων και μαρτύρων. Η ιστορία έδειξε ότι υπήρξαν φορές που η Εκκλησία αντιστάθηκε σε αυτόν το πειρασμό και άλλες που ενέδωσε.

Έτσι, αρκετές φορές στα Βυζαντινά χρόνια, η Εκκλησία προσέφερε το απαραίτητο εορταστικό σκηνικό σε θριαμβευτικές εκδηλώσεις ύστερα από νικηφόρες μάχες των αυτοκρατόρων⁵. Ειδικά από τον 8^ο - 10^ο αι. στρατιές Βυζαντινών όδευαν στη μάχη, με

5 Ενδεικτικά μόνο αναφέρουμε την επί Μαυρικίου νίκη κατά των Σλάβων το 592 και τον θρίαμβο

τον Σταυρό να προπορεύεται, ως σύμβολο, όχι άκρας ταπείνωσης και αυταπάρνησης χάριν του πεσόντος ανθρώπου, αλλά σαν σύμβολο δύναμης, εξουσίας και νίκης έναντι των αλλόθρησκων εχθρών. Το τροπάριο που ακολουθεί είναι ενδεικτικό:

Σταυρός ο φύλαξ πάσης της Οικουμένης

Σταυρός η ωραιότης της Εκκλησίας

Σταυρός βασιλέων το κραταίωμα

Σταυρός πιστών το στήριγμα

Σταυρός αγγέλων η δόξα και των δαιμόνων το τραύμα.

(Εξαποστειλάριο της Υψώσεως του Τιμίου Σταυρού)

Ενδεικτικά να αναφέρουμε τον **Ιωάννη Τσιμισκή** (925-976), ο οποίος σε επιστολή του προς τον Αρμένιο Βασιλιά Ασώτιο Γ΄ διακηρύσσει πως χάρη στις νικηφόρες μάχες του στην ανατολή *δοξάστηκε το όνομα του Χριστού και εξαπλώθηκε η λατρεία του Σταυρού* (Κόλια-Δερμιτζάκη Α., 1991, 287-300). Παρόμοιους ισχυρισμούς συναντάμε ακόμα και μετά από εμφύλιες συρράξεις, όπου ο νικητής αυτοκράτωρ⁶ συνέδεε την νίκη του επί των διεκδικητών του θρόνου με τη θεία παρέμβαση και πρόνοια.

Από την άλλη, εξαιρετικό ενδιαφέρον έχει η περίπτωση του **Νικηφόρου Β΄ Φωκά** (912-969), ο οποίος ζήτησε από την Εκκλησία την κατάταξη στη χορεία των αγίων μαρτύρων όλων των πεσόντων στρατιωτών στις μάχες που διεξήγε η αυτοκρατορία. Δεν κατάφερε, όμως, να πάρει αυτή τη διαβεβαίωση από τον Πατριάρχη και αυτό πιστώνεται στα θετικά ιστορικά παραδείγματα, όπου η Εκκλησία υπερασπίστηκε την ταυτότητά της και την αξιοπρέπεια του μυστηρίου της ζωής⁷ (Κόλια-Δερμιτζάκη Α., 1991, 382-386).

Αλλά και στην εποχή την οποία προσεγγίζουμε με το παρόν άρθρο, την **Τουρκοκρατία**, η αντίληψη πως ο πόλεμος ενάντια στον βάρβαρο Τούρκο είναι ιερός, δεν εξέλειπε. Ο ίδιος ο **Κολοκοτρώνης** μετά τη μάχη στο Βαλτέτσι, βλέποντας τους στρατιώτες κατακίτρινους από τον φόβο τους να μην έχουν το θάρρος να πλησιάσουν τους κατακρεουργημένους από τους Τούρκους, Έλληνες, και προκειμένου να τους δώσει θάρρος, πήγε ο ίδιος και άρχισε να μαζεύει τα σκόρπια κομμάτια των σκοτωμένων. Τα έπαιρνε, τα φιλούσε και έλεγε στους στρατιώτες του ότι αυτοί, που σκοτώθηκαν μ' αυτό τον άγριο τρόπο, είναι πραγματικοί άγιοι και ότι θα πάνε στον παράδεισο, γιατί είναι μάρτυρες που μαρτύρησαν για τον Χριστιανισμό. Μονάχα τότε, πήραν θάρρος -ο Φωτάκος που μας μεταφέρειτα γεγονόςτα, αλλά και οι υπόλοιποι- και πλησίασαν και έθαψαν τους νεκρούς.

του Λέοντος Φωκά, αδελφού του μετέπειτα αυτοκράτορα Νικηφόρου Φωκά, επί των Αράβων το 956.

6 Βλ. τον πανηγυρικό που εκφώνησε ο Ευσέβιος για τον Μ. Κωνσταντίνο αναφερόμενος στην οριστική νίκη του επί των αντιπάλων συναυτοκρατόρων του, την οποία συνέδεσε με τη θρησκευτική πολιτική του Κωνσταντίνου και τη θεώρησε νίκη του Χριστιανισμού επί της ειδωλολατρίας (PG20, *De Laudibus Constantini*, 1320-1440).

7 Ιω. Ζωναρά, *Επιτομή Ιστοριών*, 26, 25, 22-23: «Πως αν οι εν τοις πολέμοις αναιρούντες και αναιρούμενοι λογίζοντό τισι μάρτυρες ή τοις μάρτυσιν ισοστάσιοι, ους οι θείοι κανόνες υπό επιτίμιον άγουσι, επί τριετίαν, της φρικώδους και ιεράς αυτούς απείργοντες μεταλήψεως;»

Τον ίδιο μήνα, τον Μάιο του 1821, ο αφύς και φλογερός κήρυκας της επανάστασης, μητροπολίτης Λιδορικήου, Ιωαννίκιος, προκειμένου να παρακινήσει το ποίμνιό του σε επανάσταση, διακήρυττε πως *το να πεθάνει κανείς λαμπρά, με τα όπλα στα χέρια είναι ο ασφαλής δρόμος για να καταταγεί κανείς στην ουράνια χορεία των αγίων μαρτύρων* (Γκανάς, 2003).

Μάρτυρες και εθνομάρτυρες

Αν ένας από τους στόχους του θρησκευτικού γραμματισμού (Κουκουνάρας-Λιάγκης Μ. και Βαλλιανάτος Ά., 2019, 121-3) είναι να αποκτήσουν οι μαθητές τα κριτήρια που απαιτούνται, ώστε να διαμορφώνουν προσωπική θρησκευτική συνείδηση, χωρίς εμμονές και ιδεοληψίες που οδηγούν στον φανατισμό και τη μισαλλοδοξία, τότε είναι καιρίο για το ζήτημα που εξετάζουμε να τους βοηθήσουμε να ξεδιαλύνουν ότι το «ελευθερία ή θάνατος» αλλιώς κατανοείται με εθνικά κριτήρια και αλλιώς με θεολογικά. Δεν μπορούμε, λοιπόν, στο σημείο αυτό να προχωρήσουμε τη θεολογική μας σκέψη, αν δεν κάνουμε σαφή διάκριση ανάμεσα στους **μάρτυρες της πίστης** και στους **μάρτυρες της πατρίδας**. Είναι ο μόνος τρόπος για να ισορροπήσουμε ανάμεσα στην ανάγκη για πολιτική ή εθνική ελευθερία και στην υπαρξιακή καθολικότητα του χριστιανικού μηνύματος.

Δεν υπάρχει *μάρτυρας της Εκκλησίας* ο οποίος να αναγνωρίστηκε ως τέτοιος εξαιτίας της συμμετοχής του σε κάποιο πόλεμο. Μάλιστα, αρκετοί από αυτούς μέχρι τον 4^ο αι. μαρτύρησαν εξαιτίας της άρνησής τους να παραμείνουν στο στράτευμα που υπηρετούσαν μέχρι τότε. Ήταν σαν να λέμε *Αντιρρησίες Συνείδησης*. Ο *μάρτυρας του Χριστού* είναι πάντα με τα θύματα και όχι με τους θύτες, ούτε φυσικά υποδύεται ποτέ τον διττό ρόλο του θύματος και του θύτη.

Από την άλλη, ο *εθνομάρτυρας* είναι εκείνος που πολέμησε το κακό, τη βία, τους δυνάστες και κατακτητές, αλλά με τους όρους και τα όπλα εκείνων. Εδώ το όλο σκηνικό το στήνει το κακό. Ο εθνομάρτυρας γίνεται παρανάλωμα *δια της πατρίδος την ελευθερίαν* πληρώνοντας το τίμημα του να μην μπορεί να ανέχεται πλέον το κακό. Η συμμετοχή του στον πόλεμο δείχνει πως οι αντοχές του σώθηκαν. Δεν πάει άλλο. Δείχνει πως η απελπισία του μετουσιώθηκε σε οργή. Ελευθερία ή Θάνατος.

Ενδιαφέρον έχει το γεγονός ότι μέχρι το 1821 το πρότυπο των χριστιανών ραγιάδων ήταν ο νεομάρτυρας (Γκανάς, 2003, 79). Από την επανάσταση και μετά, το πρότυπο μετατοπίζεται στον ήρωα των μαχών. Ο Κολοκοτρώνης, ο Καραϊσκάκης, ακόμα και ο –μάλλον μουσουλμάνος μπεκτασής– Οδυσσεάς Ανδρούτσος, εισέρχονται στον χώρο του ιερού.

Έχουμε εκατοντάδες περιπτώσεις λαϊκών (ανδρών και γυναικών), μοναχών, διακόνων, ιερέων και επισκόπων, όλοι τους μέλη της Εκκλησίας, οι οποίοι είτε παίρνοντας τα όπλα, είτε οργανώνοντας, είτε ενθαρρύνοντας, συμμετείχαν ενεργά στην επανάσταση. Η επανάσταση δεν έγινε από μια μερίδα ανθρώπων ή από μια επαναστατική σέχτα. Έγινε από το σύνολο του ελληνικού λαού, το οποίο στη συντριπτική του πλειοψηφία άνηκε στην Ορθόδοξη Εκκλησία.

Πώς σε όλους αυτούς ισορροπεί το ευαγγέλιο και το γιαταγάνι;

Αν θέλουμε να είμαστε στοιχειωδώς έντιμοι, καμία ισορροπία δεν μπορεί να υπάρξει ανάμεσα στα δύο. Οι άνθρωποι αυτοί φλέρταραν ανοιχτά με το κενό. Ως μέλη της Εκκλησίας, δεν μπορούσαν να κάνουν πως δεν βλέπουν τα βάσανα των άλλων καταπιεσμένων αλλά και τα δικά τους. Έτσι, οι άνθρωποι αυτοί προτίμησαν να ρισκάρουν τη σωτηρία τους (Παπαθανασίου, 2013, 89) χάριν της πολιτικής ελευθερίας της δικής τους, αλλά και των ομοεθνών τους. Αντιστάθηκαν στο κακό, θα λέγαμε, *ίνα μη το κακόν αθάνατο γένηται*⁸. Ρίσκαραν να αποκοπούν από αυτό που κομίζει ως τρόπο ζωής η χριστιανική τους καρδιά, όπως αποκόπτεται το άκρο του σώματος που έχει πάθει γάγγραινα για να σωθεί το όλο σώμα. Η ενεργητική και κατά μέτωπο ρήξη με το κακό έχει για εμάς τους χριστιανούς αυτήν την τραγική συνέπεια: κανείς μας δεν είναι ποτέ πια ολόκληρος. Κανένα από τα κληρικά μέλη της Εκκλησίας που επέλεξε τον δρόμο του πολεμιστή δεν μπορεί πια να τελεί τα μυστήρια του Χριστού, όπως και τα λαϊκά μέλη της δέχονται τριετή αποχή από τη θεία Κοινωνία, μετά τη συμμετοχή τους σε πόλεμο⁹. Για τον χριστιανισμό ο πόλεμος είναι μια πράξη απέλπιδα. Μετά τη συμμετοχή του σε πόλεμο (πάντα αμυντικό εννοείται), για τον χριστιανό δεν υπάρχει χώρος για πανηγύρια, υπάρχει μόνο χώρος για μετάνοια, συντριβή και αναστοχασμό. Τον όποιο πιθανό φονιά του Χίτλερ, που για τον κόσμο θα ήταν ο μεγαλύτερος ήρωας, η Εκκλησία δεν θα τον αναγνώριζε ποτέ ως άγιο, γιατί για την Εκκλησία ο σκοπός ποτέ δεν αγιάζει τα μέσα.

Η ζύμη που ζυμώθηκε;

Από την επανάσταση και μετά η εν Ελλάδι Ορθόδοξη Εκκλησία δείχνει σαν να έχει παραιτηθεί από τον ρόλο της να παίζει ένα καίριο ρόλο στη διαμόρφωση της κοινωνίας. Αντίθετα τα σημεία δείχνουν ότι διαμορφώνεται από αυτή. Μοιάζει να τρέχει ασθμαίνοντας πίσω από το κράτος και όχι σπάνια αρκείται στο να προσφέρει το σκηνικό, τα κοστούμια και τους κομπάρσους σε ένα παιχνίδι που πρωταγωνιστής είναι η πολιτική εξουσία (ορκωμοσίες βουλευτών, υπουργών και προέδρων της Δημοκρατίας). Άλλοτε, το κράτος τής δίνει χώρο να παίξει και αυτή για λίγο τον πρωταγωνιστή όπως π.χ. στην επετειακή υποδοχή του Αγίου Φωτός από τα Ιεροσόλυμα. Άλλοτε πάλι τη συναντάμε να τίθεται αυτόκλητα επικεφαλής εθνικών διεκδικήσεων και χάραξης εξωτερικής πολιτικής, ενώ δεν είναι σπάνιο πια να ακούει κανείς εθνικιστικά παραληρήματα και παιδαριώδεις ηθικιστικές κορώνες από εκκλησιαστικά χείλη, που δείχνουν την τραγική απουσία της κοινότητάς μας από τον δημόσιο διάλογο για τα όσα δύσκολα και δυσεπίλυτα προβλήματα αναδύονται από την εποχή μας και τις πραγματικές ανάγκες των ανθρώπων. Πολλές αφορμές για σκέψη δίνει το πολύ ενδιαφέρον άρθρο του Παντελή Καλαϊτζίδη «Ο Πειρασμός του Ιούδα», που αν και

8 Ο θάνατος ως αποτέλεσμα της αμαρτίας είναι ένα είδος θείας φιλανθρωπίας. Ο Θεός επέτρεψε τον θάνατο για να μη γίνει το κακό αιώνιο και αθάνατο, λέει ο Γρηγόριος Θεολόγος (Λόγος εις το Άγιον Πάσχα, PG 36, 633 A), αλλά και ο Μεθόδιος Ολύμπου, (PG 18, *Εκ του περί αναστάσεως βιβλίου*, 293C).

9 «Τους εν πολέμους φόνους οι Πατέρες ημών εν τοις φόνους ουκ ελογίσαντο, εμοί δοκεί, συγγνώμη διδόντες τοις υπέρ σωφροσύνης και ευσεβείας αμυνομένοις. Τάχα δε καλώς έχει συμβουλευείν, ως τας χείρας μη καθαρούς, τριών ετών της κοινωνίας μόνης απέχεσθαι»: Μ. Βασιλείου, PG32, Επιστολή 188, Κανών 13, 681C.

δημοσιεύθηκε στο περιοδικό Σύναξη πριν από είκοσι χρόνια, παραμένει εξαιρετικά επίκαιρο (Καλαϊτζίδης, 2001, 51-64).

Επίμετρο

Η σχολική τάξη είναι χώρος ανάπτυξης και συνύπαρξης προσώπων και όχι ομογενοποιητής συνειδήσεων. Οι θεολόγοι δεν είμαστε πρωτίστως εκεί για αναπληρώσουμε κατηχητικά ελλείμματα της Εκκλησίας, ούτε για να εμφυσήσουμε μια φιλοπατρία, η οποία φαίνεται να απουσιάζει από μια κοινωνία που δεν αποτελείται από ενεργούς πολίτες που έχουν αίσθηση του ανήκειν, αλλά από οιονεί ανήλικα που είτε έχουν συνεχώς απαιτήσεις από το κράτος - μπαμπά, είτε πιστεύουν ότι ο κόσμος όλος (οικουμένη) τους χρωστάει επειδή γεννήθηκαν Έλληνες. Το ευαγγελικό μήνυμα είναι για εμάς τους θεολόγους σωτηριολογικό, όμως για το κράτος είναι θέμα πολιτιστικής κληρονομιάς. Οι σχολικές τάξεις μας είναι πια πολυθρησκευτικές. Είναι απόλυτα αναγκαίο στο μάθημά μας να αποφευχθεί η ταύτιση Εκκλησίας και Έθνους, όχι γιατί κάνουμε σκόντο σε αρχές, ούτε κάνουμε προδοτικές υπαναχωρήσεις, αλλά γιατί ακριβώς πιστεύουμε στην αξία και καθολικότητα του Ευαγγελίου του Χριστού, το οποίο Ευαγγέλιο δεν μπορεί να άγεται και να φέρεται ή να ταυτίζεται με τις όποιες ιδεολογικές ατραπούς ακολουθούν τα Έθνη και τα Κράτη. Κάθε ταύτιση με τα σχήματα του κόσμου τούτου, ελαττώνει και αποδυναμώνει τοπανάθρωπο μήνυμα του Χριστού. Τότε η Εκκλησία δεν είναι η μικρά ζύμη που θα ζυμώσει όλο το φύραμα (Α΄ Κορ. 5:6) αλλά ένα θνησιγενές ιδεολόγημα που θα ακολουθήσει και αυτό την ιστορική του νομοτέλεια.

Για να βρει κανείς τις απαντήσεις που χρειάζεται πρέπει νωρίτερα να θέσει τα σωστά ερωτήματα.

Οι απαντήσεις πρέπει να αναδειχθούν μέσα στην τάξη, από την ίδια την τάξη. Στόχος μας είναι τα παιδιά να είναι σε θέση να κατανοήσουν και να επεξεργαστούν ερωτήματα όπως:

- Ποια η στάση του χριστιανού απέναντι στο κακό;
- Σε ποια διλήμματα μπαίνει ο χριστιανός, όταν βλέπει το κακό να κυριαρχεί γύρω του;
- Μπορούν τα μέλη της Εκκλησίας να μετέχουν σε μια ένοπλη πάλη και με ποιο τρόπο;
- Υπάρχει η έννοια του ιερού πολέμου στον χριστιανισμό;
- Ποια η διαφορά του μάρτυρα από τον εθνομάρτυρα;

Ταπεινά φρονώ, πως η αναζήτηση και η ανάκτηση της ταυτότητας της Εκκλησίας θα ωφελούσε εκτός από την Εκκλησία και το Έθνος μας. Ο κοινός εορτασμός του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου και της έναρξης της Επανάστασης δείχνει το πρόβλημα αλλά και τη λύση του. Το μήνυμα της ελευθερίας κοινό, αλλά από άλλες διαδρομές και άλλες προϋποθέσεις. Η σύγχυση των δύο φέρνει εθνικά και στρατιωτικά λάβαρα, πύρινα πατριωτικά κηρύγματα και πάνοπλα στρατιωτικά αγήματα έξω από τους ναούς την ίδια στιγμή που μέσα σε αυτούς τελείται η Θεία Λειτουργία, δηλαδή το μυστήριο της ενότητας και της συμφιλίωσης, το μυστήριο Εκείνου που μας δίδαξε να αγαπάμε τους εχθρούς μας χωρίς, όμως, να είναι απαραίτητο να μας αγαπούν

κι εκείνοι. Υπάρχει χώρος και για τα δύο. Ας μην τα μπερδεύουμε. Όπως και να το δούμε πάντως, είτε από τη μεριά του Έθνους, είτε από τη μεριά της Εκκλησίας το δίλημμα θα παραμένει πάντα: Ελευθερία ή Θάνατος.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Γκανάς, Ε., (2003). Η Εκκλησία υπό την πίεση του πολιτισμού των Νέων Χρόνων. *Σύναξη*, 88, 75-84.
- Καλαϊτζίδης, Π. (2001). Ο Πειρασμός του Ιούδα. *Σύναξη*, 79, 51-64.
- Κόλια-Δερμιτζάκη, Α. (1991). *Ο Βυζαντινός «ιερός πόλεμος» - Η έννοια και η προβολή του θρησκευτικού πολέμου στο Βυζάντιο*. Αθήνα: Σ. Δ. Βασιλόπουλου.
- Κουκουνάρας-Λιάγκης, Μ., & Βαλλιανάτος, Α. (2019). Ο θρησκευτικός γραμματισμός στην εκπαίδευση και την κοινωνική παρέμβαση. Στο Ν. Χολέβα (Επιμ.) *Κι αν ήσουν εσύ; - Θεατροπαιδαγωγικές δραστηριότητες για την ευαισθητοποίηση στα ανθρώπινα δικαιώματα και σε θέματα προσφύγων* (σσ. 116-126). Πανελλήνιο Δίκτυο για το Θέατρο στην Εκπαίδευση.
- Παπαθανασίου, Θ. Ν., (2013). Ανθρωπολογία, πολιτισμός, πράξη. Η χριστιανική ανθρωπολογία και το αίτημα για παγκόσμια ειρήνη. Στο Φωτίου Σ. Σ. (Επιμ.), *Τρομοκρατία και Πολιτισμός* (σσ. 88-107). Αθήνα: Αρμός.

ΠΗΓΕΣ

- Ακολουθία του Βαπτίσματος, (1988). Αθήνα: Αποστολική Διακονία της Ε. Ε (Ε' επανέκδ.).
- Αμβροσίου Μεδιολάνων, PL 16, *De officiis ministrorum*, I, 36. 178, 75D.
- Βασιλείου Μεγάλου, PG32, *Επιστολή 188*, Κανών 13, 681C.
- Γρηγόριου Θεολόγου, PG 36, *Λόγος εις το Άγιον Πάσχα*, 633A.
- Ευσεβίου Καισαρείας, PG20, *De Laudibus Constantini*, 1320-1440.
- Ζωναρά Ιωάννου, *Επιτομή Ιστοριών*, 26, 25, 22-23, από το Μαντζαρίδης Γ., (2018) «*Η ειρήνη αποτελεί σήμερα για τον άνθρωπο την μοναδική επιλογή*», ιστολ. Πεμπτουσία, <https://www.pemptousia.gr/2018/08/i-irini-apateli-simera-gia-ton-anthropo-tin-monadiki-epilogi/> (ανακτήθηκε: 19-8-21).
- Μεθοδίου Ολύμπου, PG18, *Εκ του περί αναστάσεως βιβλίου*, 293C.